

Puig i Cadafalch: de la militància associativa a l'exercici de la política regionalista (1887-1907)

Joaquim Coll i Amargós

Resum

L'objectiu de la comunicació és presentar l'itinerari polític de Puig i Cadafalch al llarg de vint anys, els que corresponen a la seva joventut i primera maduresa. Al llarg d'aquest període Puig i Cadafalch s'inicia en la militància catalanista, primer, en l'etapa d'estudiant universitari, en el Centre Escolar Catalanista, on exerceix el càrrec de president durant el curs 1889-1890, moment en què el catalanisme s'enfronta al nou assaig d'unificació castellanista del Codi civil.

Posteriorment, ja en l'exercici de la professió d'arquitecte, Puig milita a la Lliga de Catalunya i participa en les diferents assemblees que convoca la Unió Catalanista a la dècada dels noranta. El 1895 col·labora amb Prat de la Riba i altres joves activistes en l'intent de revifar el diari *La Renaixensa*, des d'on participa en certes controvèrsies entorn de l'ús públic i oficial de la llengua, com ara la suscitada pel discurs de Guimerà a l'Ateneu Barcelonès. A partir de 1897 es lliga d'una manera més clara en els intents de Verdaguer i Callís i Prat de la Riba de propiciar el tomb polític, electoral i possibilista del catalanisme, de manera que aquell any entra com a redactor al setmanari *La Veu de Catalunya* i, al final de 1898, participa de manera destacada en la transformació en diari del setmanari esmentat. El 1899 s'afilia al Centre Nacional Català, precedent immediat de la Lliga Regionalista, formació per la qual el novembre de 1901 Puig surt escollit regidor a l'Ajuntament de Barcelona.

La tasca municipal de Puig és notable en qüestions d'ordenació urbanística i d'impuls cultural en el camp dels museus, però fineix el 1905, un any en què la Lliga sofreix una important derrota a les eleccions a Corts. Dos anys més tard, Puig és escollit d'entre les personalitats que la Solidaritat Catalana presenta a les eleccions per a diputats a Corts. En absència de Cambó, ferit en l'atemptat d'Hostafrancs, Puig i Cadafalch pronuncia, en nom de la Lliga, el discurs regionalista de resposta a la declaració programàtica del govern espanyol. Malgrat aquesta arrencada inicial tan simbòlica, el cert, però, és que Puig no participa gaire de la vida parlamentària, segurament perquè no hi creu, de manera que les seves intervencions es limiten a tractar de qüestions essencialment culturals.

Abstract

The objective of the lecture is to present Puig i Cadafalch's political itinerary over the course of twenty years, those corresponding to his youth and early adulthood. Over the course of this period, Puig i Cadafalch became involved in Catalan militancy, first during his years as a university student, at the Centre Escolar Catalanista, where he was class president during the 1889-1890 school year, a time when Catalanism was facing the new trial of Spanish unification of the Civil code.

Later, already exercising as a professional architect, Puig was a member of the Lliga de Catalunya and participated in the different assemblies held by the Unió Catalanista during the 1890's. In 1895, he collaborated with Prat de la Riba and other young activists in an effort to revive the newspaper *La Renaixensa*, from which he participated in certain controversies surrounding the public and official use of the language, such as that arising from Guimerà's speech at l'Ateneu Barcelonès. Beginning in 1897, he linked himself more clearly to the efforts of Verdaguer i Callís and Prat de la Riba to favor the political, electoral, and possible aspect of Catalanism; so that year he entered as a writer for the weekly *La Veu de Catalonia* and, at the end of 1898, he participated outstandingly in the transformation of that weekly into a daily newspaper. In 1899, he joined the Centre Nacional Català, an immediate precedent of the Lliga Regionalista, the party for which Puig was chosen as an alderman at the Barcelona City Hall in 1901.

Puig's municipal task is notable in questions of urban planning organization and cultural drive in the field of museums, but it ended in 1905, the year in which the Lliga underwent an important defeat in the elections to the Spanish parliament. Two years later, Puig was chosen among the figures that Solidaritat Catalana presented to the elections for representatives to the Spanish parliament. In the absence of Cambó, injured in the assault at Hostafrancs, Puig i Cadafalch gave the regionalist speech in response to the programmatic declaration of the Spanish government for the Lliga. Despite this symbolic beginning, the truth is that Puig did not participate much in parliamentary life, certainly because he didn't believe in it—so his participation was limited to handling essentially cultural questions.

Que Josep Puig i Cadafalch hagi destacat de manera molt preeminent en facetes tan diverses com l'arquitectura, l'arqueologia, la política o la vida acadèmica s'explica indubtablement per l'excepcionalitat del personatge. Tanmateix, algunes de les decisions que prengué, com l'aposta a fons que féu per la política partidista, no s'entenen sense comprendre les característiques de l'entorn generacional i cultural de què formà part de manera activa i conscient. En efecte, Puig pertany a una generació que ha estat clau en la definició d'alguns dels trets de la societat catalana contemporània, una generació que, si seguíssim la formulació d'Ortega y Gasset podríem titllar de «decisiva», i que l'investigador Julián Marías ben segur li atribuiria el qualificatiu de generació «bretxa».¹ Ambdós adjectius són ben merescuts perquè l'entrada d'aquest

grup d'edat en l'escena pública forçà a mig termini una clara inflexió històrica, no tan sols en el camp del nacionalisme polític, sinó en el conjunt de la vida social i cultural de Catalunya. En aquest sentit, Josep Termes ens ha recordat recentment el risc de circumscriure l'anàlisi del catalanisme a la seva vessant estrictament política i d'oblidar, per tant, que en realitat fou un ampli moviment social i cultural que, en els darrers cent cinquanta anys, ha influenciat poderosament tots els aspectes de la vida catalana, des de la literatura fins a l'arquitectura.² I Puig i Cadafalch és un exemple perfecte, en tant que intel·lectual, artista i polític, de la complexitat d'aquest fenomen.

Puig pertany a aquella generació de 1901 de què parlava Jaume Vicens Vives, també qualificada de «generación finisecular» en paraules del desaparegut Vicente Cacho Viu.³ Però és que, a més, Puig té una clara consciència de formar-ne part, consciència que ell mateix explicita en diversos moments. El 1910, en el famós homenatge a Prat de la Riba amb motiu formalment de la segona edició de *La nacionalitat catalana*, Puig, referint-se a la petjada de llur pas pel Centre Escolar Catalanista, recordava emotivament que «dels homes de la meua generació que han encarnat l'actual moviment polític català allí ens coneguérem».⁴ Els homes de què parla Puig són un grup —per bé que no completament homogeni— format per individus nascuts a partir de 1866, quantitativament molt nombrosos en el conjunt del que anomenem *quadres del catalanisme* i que, com en el cas de Puig, accedeixen joves a la militància associativa. Formen un grup que té una adscripció social força clara: són futurs professionals titulats (enginyers, arquitectes, perits agrònoms, metges, notaris, pintors, músics, farmacèutics, advocats, etc.) que reforcen el pes cada cop més preminent de les capes mitjanes urbanes en la base associativa del catalanisme.⁵ Per citar-ne tan sols alguns dels noms més coneguts, podem esmentar Enric Prat de la Riba, Lluís Duran i Ventosa, Francesc Cambó, Jaume Novellas i de Molins, Pere Muntañola, Manuel Folguera i Duran, Ernest Moliné, Jaume Carner, Francesc Moragas, Cèsar Serra, Ramon Casas, Antoni Utrillo, Cosme Vidal, Jaume Brossa o Lluís Millet.

---

1. El referent a la teoria de les generacions d'Ortega i el desenvolupament del terme *generation gap* a Julián MARIAS, *Generaciones y constelaciones*, Madrid, Alianza, 1989.

2. Josep TERMES, *Història del catalanisme fins a 1923*, Barcelona, Pòrtic, 2001.

3. Jaume VICENS VIVES, *Industrials i polítics (segle XIX)*, Barcelona, Teide, 1983. La idea de «generación finisecular» i els seus protagonistes, es pot consultar en els treballs de Vicente CACHO, *Revisión de Eugenio d'Ors*, Barcelona, Quaderns Crema i Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, 1997; *Repensar el 98*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1998; *El nacionalismo catalán como factor de modernización*, Barcelona, Quaderns Crema i Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, 1998.

4. La ressenya completa de l'homenatge i de totes les intervencions a l'edició de *La Veu de Catalunya* (24 desembre 1910).

5. El detall de la dinàmica generacional i de l'adscripció professional, l'he treballat conjuntament amb en Jordi LLORENS a l'estudi introductor de l'obra, *Els quadres del primer catalanisme (1882-1900)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.

Josep Puig i Cadafalch, nat a Mataró el 1867, fill d'un fabricant de tul i randes, cursà l'ensenyament primari i el batxillerat al Col·legi Santa Anna. La tardor de 1883 es trasllada a Barcelona per ingressar a l'Escola Provincial d'Arquitectura, estudis que simultanieja amb els cursos de la llicenciatura en ciències fisicomatemàtiques de la Universitat de Barcelona, i amb els de l'Acadèmia de Belles Arts, on s'inscriu la tardor de l'any següent. Enric Jardí, en la reeixida i encara ben útil biografia que féu de Puig, fa notar que en aquells anys d'adolescència un dels seus guies pel que fa a lectures i orientacions culturals i en el camí que el menaria després al catalanisme, fou el jurista i poeta mataroní Terenci Thos i Codina (1841-1903), catedràtic de l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona, que anys després participaria a diverses assemblees de la Unió Catalanista. Pel que sembla, a l'Escola d'Arquitectura, Puig de seguida va rebre la consideració del seu director, Elies Rogent, que en aquells anys estava restaurant el monestir de Ripoll, i esdevé un dels alumnes predilectes d'un altre arquitecte de renom, Lluís Domènech i Montaner, figura igualment destacada en l'organització política del catalanisme a les acaballes del segle.⁶

Com és sabut, després de l'important ressò públic assolit amb el *Memorial de Greuges* (1885), el catalanisme havia començat a organitzar-se de forma més cohesionada i amb un sentit més polític en el marc del refundat Centre Català (que Valentí Almirall havia creat el 1883). El Centre va aplegar de manera conjuntural gent molt diversa, des d'exrepublicans federals amb clares connexions amb la maçoneria fins a monàrquics provinents del canovisme, passant pel grup de *La Renaixensa*, que com és sabut rebutjaven qualsevol participació en política espanyola.⁷ Per la seva banda, Puig, tocat de ben jove per aquell postromanticisme patriòtic i literari tan característic de la seva generació, no va dubtar a prendre part en l'entitat estudiantil del moviment, el Centre Escolar Catalanista, on ingressaria poc després de fundar-se, el 1886. La militància al CEC reforçava els vincles d'amistat i camaraderia d'uns joves que, com fa notar el mateix Puig procedien en molts casos de fora de Barcelona, i que havien crescut en un ambient d'exaltació per la cultura renaixentista, de veneració cap a literatura i les arts, la història baixmedieval de Catalunya, i les troballes arqueològiques, que componien versos, participaven en certàmens literaris i els entusiasmaava emprendre excursions amb afany científic.

El 1887 es produeix la primera escissió del catalanisme unitari que, com dèiem, d'ençà del 1885, havia passat a aplegar-se entorn del Centre Català. En la polèmica que duu a la ruptura, els universitaris del CEC hi van tenir un paper destacat (en ser acusats per Almirall, recordem-ho, d'alimentar tendències «separatistes» i «retrogrades»). Els joves van arregar-se ràpidament del costat de la nova Lliga de Catalunya, fins al punt que s'instal·laren en un dels espais

---

6. Enric JARDÍ, *Puig i Cadafalch: Arquitecte, polític i historiador de l'art*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1975, p. 13-19.

7. La política catalanista al voltant del *Memorial de Greuges* i la refundació del Centre Català entre 1885 i 1887, l'he explicat a la meua tesi doctoral, *Narcís Verdagué i Callís (1882-1918) i el catalanisme possibilista*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

de la seva seu al carrer de Fontanella i passaren a gaudir, a la pràctica, dels mateixos drets que els socis «grans». Aquest pas, però, també obrí una crisi a l'interior del CEC, que patí una petita escissió dels elements almirallians que no estaven d'acord amb el criteri majoritari de separar-se del Centre Català. Els escindits, entorn d'un 32 % dels quadres del CEC, passaren a crear el Centre Escolar Català, entitat efímera que, tanmateix, encara fou a temps per recollir la militància d'un personatge tan singular com era Pere Coromines. Pel que fa al Centre Escolar Catalanista, sota la presidència de Narcís Verdaguer i Callís l'entitat sortí reforçada de la crisi i al final de 1887 van ingressar-hi nous socis, fent-ho plegats els llavors estudiants de dret Enric Prat de la Riba, Joan Rovira i Agelet, Joan Garriga i Massó, i Francesc Moragas i Barret.

En aquest context de renovació, Puig i Cadafalch, que fins llavors no havia tingut un paper apreciable en el catalanisme, segurament perquè estava més ocupat en compaginar amb èxit els seus diversos estudis, començà a implicar-se de manera més visible en la vida del centre. El curs 1887-1888 assumeix la presidència de la secció Escoles Especials, una de les quatre seccions, al costat de Dret i Filosofia i Lletres, Medicina, i Ciències i Farmàcia, en què s'organitzava el CEC i mitjançant les quals l'entitat reforçava el seu paper com a escola de formació dels futurs dirigents del catalanisme i la vocació de ser ben aviat, com ha escrit Jordi Llorens, l'elit del país.⁸ A la sessió inaugural del curs de la referida secció, Puig pronuncia un suggeridor i documentat discurs titulat «Fonts de l'arquitectura romànica a Catalunya» que, en paraules d'Enric Jardí, avança quina havia de ser la matèria de la seva especial dedicació arqueològica: l'interès per l'estil sorgit a la baixa edat mitjana, que per a Puig reflectia millor que cap altre la particular «ànima catalana».⁹

El curs següent, 1889-1890, just després de la reeixida campanya que el catalanisme havia dut en contra del projecte uniformista de Codi Civil, Puig és elegit al capdavant del CEC. L'entitat viu un moment d'autèntica plenitud, després de l'agitació universitària i al carrer que el CEC en bona part havia protagonitzat, mobilització que li havia permès augmentar la militància fins a situar-se prop dels dos-cents socis, un nombre que no és tan reduït com pot semblar inicialment si tenim en compte que, d'estudiants universitaris, a l'època n'hi havia poc més de dos mil, a Barcelona. A la sessió que inaugura el nou curs universitari, Puig pronuncia un discurs presidencial especialment remarcable, allunyat del to reiteratiu de format carrincló i joc-floralesc que, majoritàriament, caracteritzava les intervencions públiques dels joves escolars. Puig, en canvi, i de la mateixa manera que ho faria Prat de la Riba el curs següent, desenvolupa un conjunt d'idees de base positivista segons les quals el regionalisme era l'aplicació del mètode experimental als fenòmens socials, és a dir, el reconeixement de la diversitat i la singularitat, en contra de les abstraccions i les teories. Per a Puig el regionalisme reivindica la família i la corporació, les agrupacions naturals dintre de l'Estat, i s'alça contra l'individualisme revolucionari,

---

8. Jordi LLORENS, *La Lliga de Catalunya i el Centre Escolar Catalanista: Dues associacions del primer catalanisme polític*, Barcelona, Dalmau Editor, 1996.

9. Enric JARDÍ, *Puig i Cadafalch...*, 1975, p. 14.

tot reclamant el dret històric enfront de tota mena de codis inspirats en el «filosofisme apriorista», doctrinari.¹⁰

Arribats a aquests punts, i obeint a l'esperit d'aquestes jornades, que no és tant el de refer en un sentit estricte la biografia de Puig i Cadafalch com el d'assenyalar les grans qüestions del seu context històric i de la seva generació, cal interpretar el sentit i l'abast de la reivindicació corporativa i d'un to, a vegades explícit i d'altres subjacent, d'antiparlamentarisme. En aquest sentit, podem avançar ara altres manifestacions de Puig, com quan el 1906, a les envistes de la formació del moviment solidari, en una entrevista al madrileny *ABC* firmada per Azorín, i reproduïda dies més tard per *La Veu de Catalunya*, Puig reconeixia amb un gran pessimisme: «Yo no tengo fe en el Parlamento, me parece por lo que yo leo en los periódicos que allí hay unos señores que dicen muchas cosas...brillantes...huecas, y que no hacen nada después. Yo no creo en lo que se puede hacer en el Congreso, pero, en fin, me parece que nosotros ahora no tenemos más remedio que enviar, allí, una representación verdadera de Cataluña». Per entendre el significat i l'abast precís d'aquestes posicions de crítica al parlamentarisme i, pel biaix, de legitimitació de la representació corporativa, plantejaments ideològics que estaven molt arrelats en el pensament i en la mentalitat del primer catalanisme polític, des de Prat de la Riba fins a Valentí Almirall, i que han estat objecte d'una llarga controvèrsia historiogràfica, és imprescindible no oblidar el marc de la crisi de fi de segle del liberalisme a Europa, i seguidament saber apreciar quina fou l'evolució ideològica que sobre aquests mateixos temes féu el catalanisme possibilista i conservador al qual, òbviament, s'adscriu de ple Puig i Cadafalch. En aquest sentit, com ha posat de manifest Albert Balcells, no podem oblidar que la presa de consciència a les acaballes del dinou respecte del divorci entre la societat civil i el personal polític no fa altra cosa que encetar la difícil transició vers la democràcia i la política de masses, i que, enfront d'aquesta conjuntura de crisi, el sostre de sortides possibles és divers. En la proposta corporativa, com ha indicat Isidre Molas, hi havia també la idea de la descentralització professional, la qual té poc a veure amb una reivindicació gremial de rerefons medieval. Amb l'enfortiment que el catalanisme propugnava de certs organismes professionals intermedis, organitzats a partir de la defensa d'interessos concrets i específics, es buscava equilibrar i moderar el sistema polític unitari i piramidal dels partits polítics.¹¹ Així, doncs, la proposta corporativa, compartida en el cas espanyol tant per catalanistes com per regeneracionistes castellans, no significava anular el principi de sobirania popular ni conduïa automàticament a propostes de tipus antidemocràtic o prefeixista.¹²

---

10. Josep PUIG I CADAFALCH, *Discurs del president del Centre Escolar Catalanista de Barcelona Don [...] llegit en la sessió inaugural del curs de 1889 a 1890*, Barcelona, Estampa de la Casa Provincial de Caritat, 1891.

11. Isidre MOLAS, *Les Bases de Manresa i el catalanisme polític*, conferència pronunciada a l'Ateneu Barcelonès (18 d'octubre de 1991), text inèdit.

12. Albert BALCELLS, «Evolució del pensament polític de Prat de la Riba», a Enric PRAT DE LA RIBA, *Obra completa*, vol. I: 1887-1898, Barcelona, IEC i Proa, 1998, p. 44-48.

En realitat, la proposta corporativa, la invocació al sufragi orgànic i la desqualificació recurrent del parlamentarisme constituïen més una crítica al falsejament del vot, al relleu pactat dels dos partits alternants de la Restauració i a l'esterilitat que sovint acompanya els debats parlamentaris, que una alternativa real a l'encara naixent democràcia liberal. I la prova de tot això és que el sector catalanista que ideològicament podríem qualificar de socialment més conservador és qui, des del primer moment, opta clarament pel possibilisme polític. No endebades algú tan representatiu d'aquest sector com Verdaguer i Callís intenta, en una data primerenca com 1891, que es presentin candidatures catalanistes a les eleccions generals i municipals que s'havien de celebrar amb la nova llei de sufragi universal. I en aquest intent d'operació electoral, finalment no reeixit per l'oposició a la participació de la Lliga de Catalunya, rep el suport entusiàstic dels joves del Centre Escolar Catalanista amb Prat de la Riba al capdavant. A partir de 1901, l'al·lusió a la representació corporativa i al sufragi orgànic perd progressivament importància en els discursos i els textos dels catalanistes. Així, en el programa del Tívoli, el de la Solidaritat Catalana (1909), la referència a la representació corporativa ja no hi figura, i no tan sols per qüestions d'ordre electoral, sinó perquè el catalanisme s'ha transformat en un moviment de masses que pot guanyar eleccions i ocupar càrrecs públics. Després del fracàs del projecte d'Antoni Maura de reforma de l'administració local, la proposta de representació corporativa és arraconada definitivament. Com ha escrit A. Balcells, «començaven a esvair-se les darreres restriccions mentals envers la democràcia parlamentària tot i que episodis com la Setmana Tràgica de 1909 indicaven que la manca de cohesió era un obstacle difícil de superar».¹³ En relació amb la qüestió social, apuntem que la tímida estratègia d'intervenció noucentista en aquest camp no farà més que confirmar la inviabilitat de l'ideal antiestatista que havia impregnat els orígens del pensament social i econòmic del catalanisme, i, consegüentment, l'acceptació que l'Estat havia d'intervenir-hi amb mesures d'arbitratge i una legislació social general.

Reprement el fil biogràfic, cal destacar que Puig duu una militància associativa en el camp catalanista molt activa als anys noranta, una dècada que s'inicia en el terreny més personal amb l'assoliment del títol d'arquitecte, el 1891, i el seu matrimoni l'any següent amb Dolors Macià i Monserdà, filla de la propagandista i escriptora catòlica de novel·les socials Dolors Monserdà, molt ben relacionada amb el nucli vigatà del catalanisme. En el camp professional és interessant de fer notar, com explica Josep Miracle, que en finir els estudis Puig organitzà amb Pompeu Fabra una escola preparatòria per a l'ingrés de les escoles d'Enginyeria i Arquitectura. Aquesta dada podria indicar-nos que aquests joves llicenciats tenien certs dubtes sobre el seu futur professional o, si més no, la sospita que l'èxit no els arribaria immediatament. Aquests temors, ràpidament esvaïts en el cas de Puig, devien ser comuns a la seva generació i s'entrelliguen amb l'incipient discurs periodístic a l'època entorn de la proletarització del treball intel·lectual. Aquestes pors de final de segle, que en països com França tenien encara més predicament, reflecteï-

---

13. Albert BALCELLS, «Evolució del pensament polític de Prat de la Riba», a Enric PRAT DE LA RIBA, *Obra completa*, vol. I: 1887-1898, 1998, p. 49.

xen el creixement i la transformació de les professions liberals en el marc d'un capitalisme en transformació.¹⁴ Pel que fa a Catalunya, no serà de més recordar que, pocs anys més tard, la recerca d'una professionalització per part de molts intel·lectuals n'explicaria la ràpida adscripció al programa noucentista i l'acostament a la Lliga Regionalista.

En el camp de l'associacionisme catòlic, trobem que Puig figura a l'Acadèmia Catalana de la Congregació, creada el 1891, dirigida per Josep Torras i Bages, i pensada com una eina per a la catalanització dels jesuïtes i de l'església a Catalunya. L'entitat atrau ràpidament un bon nombre de joves professionals, entre els quals trobem Francesc Albó, Josep Falp i Plana, Josep Maria López-Picó, Josep Carner, Joan Vallès i Pujals, Jaume Bofill i Matas, etc. En sessions particulars els membres estudien la llengua i la història de Catalunya i fan dissertacions sobre aquests temes. Puig hi pronuncia dues conferències: *Extensió geogràfica de la llengua catalana i segle d'or de la seva literatura* i *Dues maneres de governar als pobles: a priori i a posteriori*.¹⁵ Pel que fa al catalanisme més explícitament polític, Puig participa com a delegat per Mataró a l'Assemblea de Manresa, el 1892, defensant la ponència núm. 15 del text definitiu en relació a l'organització dels plans d'estudi i la necessitat d'organitzar els ensenyaments en carreres especialitzades a fi d'evitar formacions enciclopèdiques i generalistes. L'any següent assisteix també a la segona assemblea de la Unió Catalanista, celebrada a Reus, aquest cop per debatre l'*Organisació y medis pera portar á la práctica les Bases de Manresa*, i que a la pràctica reflecteix la polèmica que des del 1891 s'havia produït entre els portaveus catalanistes, principalment entre *La Veu de Catalunya* i *La Renaixensa*, sobre la participació o la inhibició electoral del catalanisme. A Reus, les tesis aprovades donaren suport a la línia diguem-ne política, per bé que de poc serví perquè fins a 1898 amb la candidatura de Joan Josep Permanyer la Unió Catalanista mantingué la seva actitud contrària a concórrer-hi.

El 1893 és un any també important en la construcció de la simbologia catalanista: s'inauguren solemnement les obres de restauració del monestir de Ripoll, impulsades pel bisbe Morgades el 1886. Puig no tan sols assisteix a la festa sinó que és el principal responsable del disseny d'una bandera votiva de grans dimensions, per encàrrec de l'associació artisticoarqueològica de Mataró, i, posteriorment, projecta una làpida en commemoració de les festes. Aquell mateix any Puig també ocupa el càrrec de secretari dels Jocs Florals, presidits pel bisbe Morgades, el qual ha d'entomar l'empipament del capità general de Catalunya Arsenio Martínez Campos molest pels visques a Galícia i a Catalunya que suscitaren el discurs del mantenidor Alfredo Brañas. L'admiració de Puig i Cadafalch per la personalitat i l'obra restauradora del doctor Morgades és ben palesa, com ho reflecteix l'extens discurs necrològic que li dedicà a la seva mort, el 1901.¹⁶

---

14. En el camp de l'advocacia, el testimoni dels canvis en la professió l'aporta Amadeu HURTADO, *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps 1894-1930*, Barcelona, Ariel, 1969, p. 16-20.

15. Jordi CASASSAS, *Jaume Bofill i Mates (1878-1933)*, Barcelona, Curial, 1980, p. 56-57.

16. Pel que fa a l'obra dels Jocs Florals, Puig ja hi havia «tirat» en anys anteriors dos escrits arqueològics: el 1888 (que són els famosos Jocs de la Reina Regent com reina de la festa i Menéndez Pelayo com a mantenidor) i el 1889 (que els presidí Àngel Guimerà). En ambdues ocasions els treballs foren premiats per l'Associació Catalana d'Excursions Científiques. Citat per Enric JARDI, *Puig i Cadafalch...*, 1975, p. 16-18.

En el camp associatiu catalanista, Puig entra el 1893 a ocupar successivament diferents càrrecs en la comissió de literatura i belles arts de la Lliga de Catalunya, el primer curs com a secretari, el següent com a vocal i, finalment, el curs 1895-1896 com a vicepresident. Són uns anys, els centrals de la dècada dels noranta, en què el sector jove entra a formar part de la direcció de la Lliga de Catalunya, tot i predominar-hi actituds poc intervencionistes en el camp electoral. L'entrada en escena dels joves universitaris es fa visible diàfanament a partir de 1895 per fets diversos. En primer lloc, s'inicia l'assalt a les corporacions ciutadanes, com l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació i l'Ateneu Barcelonès. En segon lloc, es produeix la revifalla del diari *La Renaixensa* gràcies a l'acord a què arriben els joves Prat de la Riba, Puig i Cadafalch, Antoni Maria Gallissà i Ernest Moliné amb l'editor i impulsor del diari, Pere Aldavert, per renovar la publicació. I, finalment, es fa palès el lideratge generacional en la figura de Prat de la Riba, que en els primers mesos de 1897 assoleix un notable protagonisme al voltant del *Missatge a S. M. Jordi I, Rei dels Hel·lens* i, a finals d'aquell any, pronuncia la conferència titulada *El fet de la nacionalitat catalana*, on anuncia que calia tancar l'etapa dels debats doctrinals per obrir la de les realitzacions pràctiques i polítiques.

Puig i Cadafalch participa d'aquest moment de mobilització generacional. De la mà de Prat de la Riba entra com a col·laborador habitual de *La Renaixensa* i és un dels conferenciants de la tanda de dissertacions que Prat, com a secretari, impulsa a l'Ateneu Barcelonès el curs 1896-1897, i amb les que es rebla el clau de la catalanització, i en el catalanisme, de l'entitat. Aquesta és la segona vegada que Puig intervé des de la tribuna de l'Ateneu sobre temes arquitectònics, qüestions que li permeten, a partir del paper definitori que atribuïa als estils artístics, singularitzar nacionalment Catalunya en el context de les altres cultures peninsulars. Tanmateix, l'esmentada catalanització de l'Ateneu havia suscitat una certa oposició a dins i fora de la casa. El 1895 el discurs en català d'en Guimerà fou controvertit i Puig participà a la polèmica amb un parell d'articles a *La Renaixensa* d'un to contundent i alhora sarcàstic.¹⁷ El 1897, el manifest signat per alguns socis de l'Ateneu és desqualificat per Puig des de les planes del setmanari *La Veu de Catalunya* en un article on fonamentalment centrava la seva crítica en l'industrial egoista que es ven, escriu, «la llengua i l'art i el dret i la civilització tota per a un *margen protector*», «ateneistes que demanen ciència, art i literatura sense color, com el burgès de la Ciutat nova demana coses sense estil, coses que no comprometin».¹⁸

Malgrat l'estratègia inicial de Prat de la Riba i els esforços de Puig i Cadafalch per «remuntar i rejuvenir» *La Renaixensa*, la col·laboració d'aquests amb els Guimerà i Aldavert fracassà sense solució de continuïtat, atesa la incompatibilitat d'estratègies i de caràcters. El possibilisme i el pactisme dels primers xocava frontalment amb el caràcter «separat» i «reconsagrat» dels

---

17. Josep PUIG I CADAVALCH, «La qüestió del castellà», *La Renaixensa* (5 desembre 1895) i «Els administratius castellanistes», *La Renaixensa* (22 desembre 1895).

18. Puig atribuïa l'autoria del text a l'escriptor i republicà possibilista Josep Roca i Roca. Josep PUIG I CADAVALCH, «Los ateneistas», *La Veu de Catalunya* (16 maig 1897).

segons.¹⁹ La constatació d'aquestes divergències insalvables duu a la nova generació a refugiar-se en el setmanari *La Veu de Catalunya* que dirigeix Verdaguer i Callís, protagonista destacat de la campanya contra el Codi Civil i figura referent per aquells que volien un tomb polític per al moviment. L'entrada de nous i més joves col·laboradors permet a Verdaguer renovar una publicació que semblava haver perdut pistonada i que a estones s'inclinava excessivament del cantó literari. 1897 és un any en què destaquen les col·laboracions de Puig al referit setmanari (on ja el 1891 havia publicat l'article «El regionalisme artístic»), amb temes diversos com la insurrecció de Cuba i les Filipines, la crítica al *fabricantisme*, la polèmica de l'Ateneu o la defensa de Prat de Riba processat, juntament amb Pere Aldavert, per un article a *La Renaixensa* on responia les crítiques de la premsa madrilenya al famós missatge de la Unió Catalanista per la qüestió de Creta.

Com ha explicat Jordi Llorens, el debat intern que s'obrí després del fracàs de la candidatura de Joan Josep Permanyer pel districte de Vilafranca, el març de 1898, marcà un punt d'inflexió a l'hora d'entendre la crisi de la Unió Catalanista que culminaria uns quants mesos més tard en la seva escissió.²⁰ Mentre que el sector inhibicionista, encapçalat pel diari *La Renaixensa*, trobà en aquesta derrota un nou motiu per a retreure el catalanisme de qualsevol temptativa electoral, en canvi, els possibilistes del setmanari *La Veu* opinaren que calia extreure lliçons concretes dels errors comesos per a preparar millor futures campanyes. Però al cap de poc mesos la crisi a l'interior de la Unió Catalanista es precipità quan s'estengué el rumor d'una entesa ferma entre el general Camilo García de Polavieja, que prometia un programa regeneracionista i l'atorgament a Catalunya d'una autonomia administrativa, i algunes figures del catalanisme: Domènech i Montaner (llavors president de l'Ateneu Barcelonès), Antoni Gallissà (president de la Unió Catalanista), Prat de Riba i Jaume Carner (membres tots dos de la junta permanent de la Unió Catalanista). La tensió entre intransigents i evolucionistes es traslladà a la Unió Catalanista, crisi que, després de diverses reunions internes, es resolgué amb la dimissió de la junta permanent en imposar-se les tesis en contra de qualsevol possibilitat intervencionista en el govern de l'Estat i a favor del caràcter indivís del programa catalanista de les Bases de Manresa.

Enmig d'aquestes controvèrsies, el sector possibilista havia anat constatant la inferioritat de mitjans per a defensar les seves tesis en no poder comptar amb un portaveu de premsa diària. De fet, en anys anteriors, els joves dirigits per Prat de la Riba havien volgut aconseguir el control de *La Renaixensa*. Fallits aquests intents, ara s'apressaren a dur a terme un projecte de reconversió del setmanari *La Veu* en diari en què, tot sembla indicar, Prat de la Riba, Puig i Cadafalch, Duran i Ventosa, Joaquim Cabot i Rovira, Verdaguer i Callís, Pere Muntanyola i Francesc

---

19. Josep TERMES, «Josep Puig i Cadafalch (1867-1956), entre l'arquitectura i la política», a *Josep Puig i Cadafalch, l'arquitectura entre la casa i la ciutat*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1989, p. 91.

20. Jordi LLORENS, *La Unió Catalanista i els orígens del catalanisme polític*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, p. 363-364.

Cambó havien anat treballant com a mínim des de la tardor de 1898. La nova *Veü* aparegué l'1 de gener de l'any següent, sense que al darrere hi hagués una operació financera d'industrials polaviegistes, com erròniament en el seu moment va testimoniar un ressentit Josep Pella i Forgas a *La crisi del catalanisme* (1905), afirmació que, a partir de la dècada dels seixanta, ha servit indirectament per alimentar una certa polèmica historiogràfica entorn de la participació de la burgesia en la posada en marxa del nacionalisme polític català.²¹ En qualsevol cas, Puig és un dels socis fundadors de la societat editora, n'és accionista, i té un paper rellevant en la preparació, execució i millora del nou diari, com després testimoniarà el mateix Prat de la Riba.²² En els primers mesos la seva col·laboració periodística és molt assídua, amb articles que, com escriu Enric Jardí, «de vegades tenen un to sarcàstic si comenta manifestacions d'encimbellats personatges de l'administració espanyola o en el periodisme madrileny i, en altres, és contundent, si tracta de concretar les aspiracions catalanistes». Per a Cambó «eren els més vius i més agressius, eren els que obtenien èxit major».²³

Durant la tardor de 1899, amb l'episodi conegut com el Tancament de Caixes, la negativa dels comerciants barcelonins a pagar l'augment dels impostos directes de la reforma tributària introduïda pel ministre d'Hisenda Raimundo Fernández Villaverde, l'ambient de crisi i de desconfiança envers l'Estat espanyol s'agreujà notablement a Catalunya. Puig i Cadafalch publica en aquells mesos una sèrie d'articles en què comenta la seva desconfiança davant el nou govern pretesament regeneracionista format per Francisco Silvela, el general Polavieja i el català Manuel Duran i Bas,²⁴ i alerta de les dificultats de ser català dins de l'Estat espanyol, com ho havien posat de manifest les simpaties profranceses a Barcelona l'estiu d'aquell any. En aquest sentit cal fer notar que el ventall de sortides possibles a la crisi del sistema polític de la Restauració no s'esgotava amb el regeneracionisme catalanista. El trencament de l'Estat espanyol, bé per a constituir noves unitats polítiques o en benefici directe d'altres països veïns (l'annexió de Catalunya a França), esdevé un argument que en aquells mesos circula amb un cert pes entre l'opinió pública catalana.²⁵ Així, per exemple, algú tan poc donat a atiar foc d'encenalls com el jurista conservador Manuel Duran i Bas s'hi refereix amb un to greu d'alarma en el seu famós epistolari polític en diverses lletres adreçades al cap del Govern Francisco Silvela.²⁶ I Puig i Ca-

---

21. He treballat la transformació de *La Veü de Catalunya* en diari dins de la meua tesi doctoral, *Narcís Verdaguer...*, 1998, p. 392-399.

22. Enric PRAT DE LA RIBA, «Puig y Cadafalch», *La Veü de Catalunya* (8 setembre 1905).

23. Enric JARDÍ, *Puig i Cadafalch...*, 1975, p. 46-47.

24. La crítica a Silvela i a la possibilitat d'un regeneracionisme des dels vells partits espanyols de la Restauració, en els articles de Josep PUIG I CADAVALCH a *La Veü de Catalunya*: «Los regeneradors administratius» (5 gener 1899), «A n'en Silvela» (18 gener 1899) i «Nosaltres» (28 gener 1899).

25. He tractat alguns aspectes d'aquesta qüestió dins del llibre *El catalanisme conservador davant l'afer Dreyfus, 1894-1906*, Barcelona, Curial, 1994, p. 112-120.

26. Borja de RIQUER I PERMANYER, *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, p. 125-126.

dafalch torna a referir-s'hi significativament en un article titulat «Als governants d'Espanya» (26 d'octubre de 1899), on adverteix: «Recordi el govern les manifestacions francesistes d'ara fa poc; recordi les insinuacions de la premsa europea en l'acabament de la guerra amb els Estats Units. Nosaltres hem donat el crit d'alerta, nosaltres el repetim. Avui és possible deturar l'onada que creix, demà no.»

L'aparició del nou diari *La Veu de Catalunya* significà a curt termini un pas important cap a l'escissió de la Unió Catalanista. Segurament, tant Puig com Prat i molts altres ja s'havien donat de baixa de la Lliga de Catalunya. L'agost de 1899, el sector evolutiu i polític va constituir el Centre Nacional Català, sota la presidència de Narcís Verdager i Callís, personalitat important d'aquest grup que encara confiava en poder mantenir una certa unitat d'acció de tots els catalanistes. Del Centre Nacional Català, cal subratllar que hi convergiren grups i personalitats força heterogènies, que al cap d'uns anys acabarien enfrontant-se en el si de la Lliga Regionalista. A grans trets, al CNC, s'hi apleguen dos grups que pertanyen a la mateixa generació, nascuts entorn de la dècada dels setanta, però l'un és de filiació liberalconservadora i l'altre liberalrepublicana. Del primer ja n'hem parlat, són els del Centre Escolar Catalanista, i pel que fa al segon podem identificar-lo ràpidament com el de la penya de l'Ateneu (els Jaume Carner, Ildefons Sunyol, Joaquim Lluhí i Rissac, Santiago Guvern, Joaquim Casas i Carbó). A banda d'aquests dos grups, al CNC també hi convergeixen personalitats de més edat, com Domènec i Montaner o Josep Pella i Forgas. Al llarg de 1900 la nova entitat va proposar-se capitalitzar la lluita dels darrers mesos i, per tant, tenia una clara voluntat de direcció política en un sentit reformista. Pretenia ser una mica el pal de paller on convergissin des dels més convençuts catalanistes fins a aquells que s'havien anat acostant al regionalisme davant la ineficient acció de l'Estat a Catalunya.

Com és ben sabut, l'abril de 1901, el CNC es fusiona amb el grup expolaviejista Unió Regionalista i junts constituïren la Lliga Regionalista, que passaria a presidir l'home segurament de més prestigi públic del tombant de segle català, el doctor Bartomeu Robert. L'èxit de la nova formació en les eleccions generals de maig d'aquell any a Barcelona (la victòria de la candidatura dels «quatre presidents») va significar, com sovint s'ha escrit, l'inici d'un nou cicle polític, d'un llarg i lent procés cap a l'autenticació de la vida democràtica en el camí cap a una societat de masses. El paper de Puig en aquesta primera contesa electoral i en les següents va ser exaltat anys després pel mateix Prat de la Riba: Puig fou el planificador tècnic de la lluita en les taules electorals i de la mobilització dels votants regionalistes, «des del telèfon de la Lliga, amb els plànols electorals de la ciutat al davant, ell va mobilitzar a llavors, ell ha mobilitzat en les eleccions successives, el nostre exèrcit electoral».²⁷

El novembre d'aquell mateix any, se celebraren les eleccions municipals i el resultat, a Barcelona, permeté a la Lliga col·locar-hi fins a onze regidors, el mateix nombre que obtenien els republicans radicals d'Alejandro Lerroux. El partit al govern, el liberal *fusionista*, tan sols s'al-

---

27. Enric PRAT DE LA RIBA, «Puig y Cadafalch», *La Veu de Catalunya* (8 setembre 1905).

çava amb la victòria de quatre candidats, per bé que en ser tan sols parcial la renovació de l'Ajuntament, les restes dels partits dinàstics encara sumaven quinze regidors. Puig va sortir escollit en companyia de Cambó pel districte sisè, l'esquerra de l'Eixample. La derrota del caciquisme obria ara la possibilitat de continuar l'efímera obra de sanejament que tant de prestigi havia donat al doctor Robert: moralitat pública, lluita contra la corrupció i gestió professional i tècnica del govern local. Puig des de *La Veu de Catalunya* concretava en un sentit programàtic aquestes tres idees en el camp de la cultura i l'ensenyament en un article titulat «L'autonomia a l'Ajuntament» (1 de gener de 1902), que formava part d'un número dedicat gairebé en exclusiva a explicar les tasques a realitzar. Puig reclamava el principi de l'autonomia dels serveis i que, igual que succeïa als EUA o a Anglaterra, s'encarregui «de cada cosa qui hi entengui, amb llibertat d'acció, amb diners propis, sense l'expedient i la intervenció desorbitades de l'administració a la francesa que patim». Puig propugnava, doncs, la creació de noves institucions que «fessin Museus, que muntessin l'Ensenyança i la Beneficiència, que emprenguessin la Reforma i el Sanejament».

Tanmateix, la reorganització dels serveis municipals no va ser una tasca fàcil. Primer, per l'enorme intervencionisme estatal. Segon, per la lentitud burocràtica, el desordre en el personal municipal i la quantitat enorme d'expedients administratius a resoldre. I, tercer, per la designació, per reial ordre, de l'alcalde i dels tinents d'alcalde d'elements del partit liberal. A més, després d'una primera entesa entre catalanistes i republicans, aquests s'oposaren a alguns dels punts de gran importància del programa regionalista: l'arrendament dels consums, la unificació del deute municipal i la catalanització de les escoles municipals i de la vida interna del Consistori. En qüestions com la portada d'aigües i l'enllumenat públic a gas, l'opció de la Lliga a favor de la municipalització d'aquests serveis va haver d'enfrontar-se a dures oposicions de les empreses que en tenien el monopoli: Dos Rius i Strache. Enfront de certes difamacions polítiques i periodístiques, Puig escriu un dur article en defensa de l'actuació de la Lliga i a favor de la qualitat i l'abaratiment dels serveis, on afirma:

Els dos problemes tenen una certa semblança; els dos son avui resoltos imperfectament per empreses particulars; els dos són objecte d'un monopoli sense competència i per a empreses estrangeres que es valen d'aquest monopoli encarint el seu producte d'ús de tothom. [...] Nosaltres som contraris al monopoli de les actuals empreses del gas, i per això proposàrem i votàrem la municipalització d'aquests servei, com som contraris del monopoli de les aigües per la companyia de Dos Rius. I per això defensàrem i votàrem una portada d'aigües a Barcelona.²⁸

Malgrat els obstacles i les picabaralles polítiques, Puig i Cadafalch feia un primer balanç favorable al cap d'un any i mig d'haver pres possessió del càrrec i, malgrat els aspectes no assolits, es mostrava segur en el sentit que la presència dels catalanistes constituïa un fet molt positiu.

---

28. Josep PUIG I CADAFALCH, «La difamació contra'ls regidors catalanistes», *La Veu de Catalunya* (18 maig 1903).

Hem organitzat els serveis d'estadística, desconegut abans i hem impedit el nomenament d'amics; hem fet difícils aquells negocis d'abans, que es llegeixen entre ratlles dels vells expedients [...]. La nostra obra no ha estat sols de reorganització d'oficines; algunes coses hem pogut fer d'obra positiva, com la urbanització de la plaça Catalunya, com les clavegueres de l'Eixample, com el projecte d'enllaç dels pobles agregats amb Barcelona, y la realització d'aquest enllaç comença. En el temps que el catalanisme és a l'Ajuntament s'ha estudiat el projecte de més de 35 km de claveguera i que s'hi ha enviat a Madrid per a treure'ls a subhasta, i allí el govern va deturar-los [...]. I abans del juliol se n'hauran aprovat una quarantena de Km més, que completaran les clavegueres avui factibles de la ciutat nova. Per a l'enllaç dels pobles agregats amb Barcelona, s'ha projectat l'adoquinat de les vies que els uneixen, com la dels passos laterals de la Gran Via i del Passeig de Gràcia, que lligaran Gràcia, Sants i Sant Martí a Barcelona, lliurant el tràfic de les horribles carreteres que l'Estat no conserva; hem fet el possible per allargar la Diagonal cap a les Corts i cap a Sant Martí, i ho hem lograt en part».²⁹

Respecte d'aquest darrer punt, la connexió de la xarxa viària barcelonina amb la dels municipis recentment incorporats, la intervenció de Puig fou molt destacable. L'anomenat «pla d'enllaços» va permetre als homes de la seva generació refer en part el vell projecte de Cerdà que consideraven excessivament uniformista i mancat d'elements referencials i monumentals. Puig formà part, al costat del republicà Juli Marial i del també regionalista Francesc Cambó, de la ponència que veié els treballs presentats al concurs internacional convocat per l'Ajuntament de Barcelona, el 1903, i que l'agost de 1905 declarà guanyador el projecte del llenguadocià Léon Jaussely, no sense abans fer algunes recomanacions per a la redacció de la proposta definitiva. Finalment, si com hem vist en les qüestions del sanejament i de la política d'enllaços l'actuació de Puig fou altament decisiva, en un altre aspecte on també ho fou va ser en la creació de la Junta Autònoma de Museus (1902), institució que farà una feina importantíssima en els anys següents en la definició de la política museística a la ciutat.

El càrrec de regidor finia el 31 de desembre de 1905, i la Lliga s'apressà a incloure el seu nom, com també el de Cambó, en la candidatura barcelonina per a les eleccions a Corts de setembre d'aquell any, al costat d'Ignasi Girona, Frederic Rahola i Pella i Forgas. La victòria electoral, però, se l'endugueren els republicans radicals de Lerroux i la Lliga només reeixí a fer sortir per les minories dos noms: Girona i Rahola. El fracàs electoral era en bona part conseqüència de la greu crisi interna que el partit havia patit mesos enrere amb l'escissió dels sectors republicans liberals (Lluhí i Rissech, Casas i Carbó, Ildefons Sunyol, Jaume Carner, Domènech i Montaner, etc.), els quals passaren a dotar-se primer d'un òrgan periodístic, *El Poble Català*, i després d'un partit polític, el Centre Nacionalista Republicà. Abans i tot d'aquest episodi la Lliga havia transitat per un llarg període, d'ençà del 1903, de confusió i vacil·lació com a resultat de la desaparició del doctor Robert i de la retirada momentània, per raons de salut, de Prat de la Riba, el 1902. La gran aliança de dretes per a les eleccions generals de 1903 que havien or-

---

29. Josep PUIG I CADAVALCH, «Els nostres plans a l'Ajuntament», *La Veu de Catalunya* (12 maig 1903).

ganitzat els sectors industrials i corporatius, al capdavant dels quals hi havia la figura d'Albert Rusiñol, expolític conservador i home fort del Foment del Treball Nacional, forçà la marginació dels catalanistes republicans i posà en perill la concepció interclassista del catalanisme com a moviment social i polític. El gest de Cambó davant Alfons XIII i Maura, l'abril de 1904, va ser interpretat pels sectors d'adscripció liberal i republicana de la Lliga com la confirmació del viratge dretà del partit. Com a resposta a l'escissió i a la crisi en la direcció, la Lliga creà una Comissió d'Acció Política que substituï l'anterior junta directiva: el nou òrgan passà a ser integrat de manera vitalícia per Prat de la Riba, Puig i Cadafalch, Ramon d'Abadal, Francesc Cambó i Duran i Ventosa, amb unes atribucions molt àmplies. Després d'un temps en què, sota la presidència de l'industrial tèxtil Albert Rusiñol, la Lliga semblava haver-se transformat simplement en un partit conservador d'ordre, ara el comandament i la nova definició estratègica requeien novament en els elements polítics, en els activistes purament catalanistes del període 1895-1900. Com ha explicat Jordi Casassas, amb la constitució de la Comissió d'Acció Política, la Lliga inicià un important esforç de redefinició de la seva línia estratègica, procés que es perllongà fins a 1907-1908.³⁰ A partir d'aquest moment, gràcies a l'elecció de Prat com a president de la Diputació de Barcelona i al terratrèmol polític que significà la Solidaritat Catalana, la Lliga va alçar-se (en disputa permanent amb el lerrouxisme i amb moments de crisi com a conseqüència dels esclats socials) amb l'hegemonia cultural i política a Catalunya fins a 1923.

---

30. Jordi CASASSAS, «Els quadres del regionalisme. L'evolució de la Joventut Nacionalista de la Lliga fins a 1914», *Recerques*, núm. 14 (1983).